

Sergiej Skorwid

Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny
Katedra Sławistyki i Studiów Środkowoeuropejskich
Moskwa

ORCID: 0000-0002-2173-4367; e-mail: slavcenteur@gmail.com

Kalki semantyczne, strukturalne i kolokacyjne z języka rosyjskiego w gwarach polskich na terenie Rosji

Abstrakt: W artykule przedstawiono rozważania dotyczące systemu leksykalnego polskich gwar przemieszczających w Rosji, który uległ silnemu wpływowi dominującego języka ich otoczenia. Autor omawia zagadnienia związane z wyodrębnieniem semantycznych i strukturalnych kalk w tych gwarach i w szczególności z rozróżnieniem kalk i adaptowanych zapożyczeń z języka rosyjskiego. Te problemy powstają na skutek bliskiej pokrewności kontaktujących się słowiańskich odmian językowych. W celu rozwiązania części tych problemów, uwzględniając fakt, że w wielu przypadkach kalki i/lub adaptowane zapożyczenia używane są w ściśle określonych kolokacjach, w artykule zaproponowano wprowadzenie pojęcia „kalki kolokacyjne”, które, zdaniem autora, pozwala na adekwatny opis badanych zjawisk.

Słowa kluczowe: polskie gwary przemieszczające w Rosji, kontakt językowy, adaptowane zapożyczenia, kalki semantyczne i strukturalne, kolokacje.

Abstract: **Russian semantic, structural and collocation calques in Polish subdialects spoken in Russia.** The paper presents a study of immigrant Polish dialects in Russia that have been strongly influenced by the dominant language spoken in the area. The author discusses issues related to identifying Russian semantic and structural calques in the examined dialects, in particular differentiating between calques and adapted borrowings. The difficulties result from the close affinity of the Russian language and the influenced dialects, which have a common Slavic root. The article suggests a solution to this problem, namely observing various aspects of calque formation, taking into consideration the fact that the border between the analysed phenomena is blurred and the calques are often firmly bound with certain collocations. To this end, the author introduces the notion of “collocation calques” in order to describe these units adequately.

Keywords: Polish immigrant dialects in Russia, language contact, adapted borrowings, semantic and structural calques, collocations.

Teorię kalk leksykalnych dotąd opracowywano głównie w odniesieniu do nowoczesnych języków standardowych. W stosunku do przynajmniej jednej grupy zjawisk w ramach danej kategorii, tzw. kalk strukturalnych lub inaczej słowotwórczych, można to objaśnić tradycyjnym ujęciem tych jednostek (które zaczęły przyciągać uwagę językoznawców wcześniej, niż kalki semantyczne) jako powstających w wyniku specyficznego rodzaju zapożyczenia, kiedy to język docelowy „переводит слово и употребляет

словосоставления по чужезычному образцу” (Грот 1899, 2)¹, przy czym od początku zakładano, że „tłumaczą”, mniej albo więcej świadomie, nie użytkownicy ludowych odmian językowych, ale przedstawiciele wykształconych warstw społeczeństwa. Równocześnie jednak, jak się okazuje, zachodzą także procesy żywiołowego, spontanicznego kalkowania strukturalnego, a tym bardziej semantycznego, odnotowywane poza obrębem „intelektualnych form” języka, gdzie zresztą mają one nieco inny charakter.

W związku z tym w studiach dialektologicznych, m.in. dotyczących gwar kontaktowych, które znajdują się pod wpływem większościowego języka otoczenia, termin „kalka” jest również używany, jakkolwiek często określa się nim bardzo różnorodne zjawiska. Jeżeli chodzi o gwary kontaktujące się z językiem blisko spokrewnionym w formie literackiej (standardowej), regionalnej lub dialektalnej, to kalki tu rzeczywiście nietłówo bywa zdefiniować w taki sposób, aby z całą pewnością odróżnić je od adaptowanych – tj. fonetycznie albo morfologicznie dostosowanych do dialektu-odbiorcy – zapożyczeń. W tym przypadku bowiem pokrewność obydwóch odmian, obecność w ich zasobie leksykalnym i słowotwórczym wielu bliskich, choć co do struktury semantycznej niekoniecznie całkowicie zbieżnych, wyrazów i derywatów od wspólnych rdzeni o podobnym repertuarze afiksów pozwala dwujęzycznym użytkownikom bez trudu wykorzystać „mechanizm przeliczania”. W rezultacie leksykę gwary wzbogacić może wyraz zapożyczony z języka-dawcy, homonimiczny z już istniejącym w niej, lecz o innym znaczeniu, albo formacja zbudowana mechanicznie z morfemów, będących własnymi odpowiednikami tych, które występują w formacji odwzorowywanej bez względu na jej wewnętrzną formę. Czy takie wyrazy i formacje należy traktować jako kalki, czy też jako adaptowane zapożyczenia?

Zawarte w tym pytaniu wątpliwości nasuwa fakt, że w opracowaniach poświęconych polskim gwarom przemieszczonym na terenie Rosji oba te określenia używane są faktycznie równolegle. Obok nich pojawia się także termin „гибриды” lub „гибридные образования”, tj. formacje hybrydalne (np. Ананьева 2013, 474–475; Дорошко 2016). W niniejszym artykule podjęto próbę uściślenia tych pojęć w oparciu o materiał dwóch gwar polskich na Syberii Wschodniej i Zachodniej (WSP, ZSP)².

Przy opisie tych odmian najmniej trudności sprawia identyfikacja kalk semantycznych (lub inaczej znaczeniowych), tj. leksemów, które rozwinęły nowe znaczenia pod wpływem pokrewnych leksemów rosyjskich. Co prawda też tu np. Halina Karaś w znanym kompendium internetowym *Dialekty i gwary polskie*, podając przykłady takich kalk z polskiego pogranicza południowego (typu *dziedzina* ‘wieś’), przypuszcza, że może „to nie znaczenie się zmieniło, ale całe wyrazy wraz ze znaczeniem zostały przejęte”³. Tym bardziej stanowczo należy stwierdzić to o większości wyrazów z WSP

¹ Tę najprawdopodobniej pierwszą definicję kalk strukturalnych, jeszcze niewystępujących pod tym mianem, z dzieła językoznawcy rosyjskiego J.K. Grota powstałego w 1869 r. zacytowano za monografią Krysina (Крысин 1968) w fundamentalnym opracowaniu z teorii kalkowania Obari (1989, 11), ale, niestety, nieprecyzyjnie i bez nader wymownych przykładów autora: *благословлять, провидение, победоносный, землеописание, любомудрие, влияние, трогательный, последовательность, целесообразный*.

² Na Syberii Wschodniej chodzi o genetycznie małopolsko-śląską gwarę wsi Wierszyna w obwodzie irkuckim, na Syberii Zachodniej o mazurską gwarę wsi Aleksandrowka w Kraju Krasnojarskim oraz Znamienka w Republice Chakasji.

³ <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?11=leksykon&lid=750>.

figurujących na liście kalk semantycznych z języka rosyjskiego w opracowaniu Doroszki (Дорощко 2016: 69). Niewątpliwie forma czasownika *stoi* ‘kosztuje’ w zdaniach *To stoi pieniędzy*, *Tam drogo kura stoi* to adaptowane zapożyczenie z ros. *cmóum*, nie chodzi tu o rozwinięcie znaczenia czasownika *stać*, którego odpowiednikiem rosyjskim jest zupełnie inny czasownik *стоять*; tak samo imiesłów w zdaniu *To było zapšečone* ‘zakazane’ z rosyjskiego *запрещено* (z chyba błędnie usłyszaną spółgłoską *č* zamiast *š* oczekiwanej na miejscu ros. *ш*) może mieć najwyżej etymologiczne powiązania z ogólnopolskim czasownikiem *zaprzeczyć*, który użytkownikom WSP zapewne nie jest znany, itp. Natomiast przykładami typowych kalk semantycznych z języka rosyjskiego zarówno w tejże gwarze, jak i w mazurszczyźnie na Syberii Zachodniej mogłyby być rzeczowniki *xlyp/xlěp* w znaczeniu ‘zboże’ (obok ‘pieczywo’) albo *las* ‘drewno’ (obok ‘zespół drzew’), por. przykłady 1 i 2, 3 i 4 oraz 5⁴:

- 1) w ZSP *fšeńže kšatusk’i* / *fšeńže las*;
- 2) *lasu duzo* / *strojić še možna* ‘drewna dużo, budować można’, *přižus lasu i m’i zrobźili štyr’i iizb’i* ‘przywiózł drewno i zbudowaliśmy cztery domy’;
- 3) w ZSP *xlěp* i *suxari susili*;
- 4) *s’ud’a pšežućil’i pomagać* / *xlip rościć* ‘tu przerzucili pomagać, uprawiać zboże’; *robźuu na kambajnie* / *xlěp ubžerau* ‘pracował na kombajnie, zbierał zboże’;
- 5) w WSP *žev’ińć kavoukuf xleba* oraz *xlyb uotxożiū* / *plevy uodlatuwaūy* ‘ziarna oddzielały się, plewy odlatywały’, *xlěp šoli* / *ub’eral’i* ‘zboże siali, zbierali’.

W cytowanych fragmentach wypowiedzi użytkowników ZSP i WSP rzeczowniki, będące z pewnością kalkami semantycznymi, łączą się z czasownikami, które mają polskie brzmienie gwarowe, ale typowo rosyjskie znaczenie: *strojić še* o budowaniu (dla siebie) domu; *rościć*, *ubžerau* / *ub’eral’i* o zbożu. Przy tym, chociaż wszystkie te czasowniki mają, z uwzględnieniem dialektalnych cech fonetycznych, homonimy ogólnopolskie, nie chodzi tu, rzecz jasna, o kalki znaczeniowe. Odpowiednie czasowniki właściwie polskie *stroić (się)*, *ubierać (się)* nie posiadają wspólnej z rosyjskimi bazy semantycznej (*tertium comparationis*) umożliwiającej rozwój w odmianie kontaktowej wtórnego znaczenia, zgodnego z rosyjskim. Czasownik *rościć* wprawdzie zachowywał w polszczyźnie XVI w. znaczenia typowe dla ros. *pacmumь*, m.in. ‘sprawiać, aby żyło, wegetowało, rozwijało się (o roślinach)’⁵, ale chłopom, którzy przesiedlali się pod koniec XIX w. na Syberię, czasownik ten był ledwie znany, jak zresztą i dwa poprzednie. W każdym razie w wypowiedziach dotyczących *ub(ie)rania (się)* w ZSP oraz WSP występują leksemy *oblec/uoblyc*. Bezprzedrostkowe czasowniki *strojić še* (oraz niezwrotny *strojić* ‘budować’) i *rościć* należy więc bez wahania uznać za adaptowane zapożyczenia⁶. Interpretacja zaś przedrostkowego *ubžerać/ub’erać* może być wieloraka.

⁴ Przytaczane przykłady zachodniosyberyjskie zaczerpnięte są z załączników do nieopublikowanych opracowań (Stupiński 2009, Eropov 2016), a wschodniosyberyjskie z załącznika do monografii Mitrengi-Ulitinej (2015) oraz z przechowywanych w archiwum Katedry Sławistyki i Studiów Środkowoeuropejskich Rosyjskiego Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego nagrań I. Jegorowa i innych uczestników wyprawy dialektologicznej do Wierszyny w 2010 r. Przykłady z rozprawy doktorskiej E. Stupińskiego zweryfikowano z nagraniami, uprzejmie udostępnionymi nam przez Autora i dołączonymi do tegoż archiwum.

⁵ *Słownik polszczyzny XVI wieku* (edycja internetowa: <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/6989>).

⁶ Drugi z nich w ZSP łączy znaczenia dwóch czasowników rosyjskich: *pacmumь* ‘uprawiać’ (np. zboże), ‘hodować’ (bydło), ‘wychowywać’ (dzieci) i *pacmu* ‘dorastać’ (o dzieciach), por. *ošem žečuv biyo f s’em’j’e*

Wyjdźmy z założenia, iż użytkownicy obu wyspowych gwar polskich wyodrębniają w tym czasowniku utożsamiane z rodzimymi morfemy, z których przedrostek *u-* zgodny jest z polskim co do brzmienia, ale nie znaczeniowo. Przy tym taki sam przedrostek w znaczeniu rosyjskim występuje w ZSP i WSP dosyć często, np. w podstawowych czasownikach ruchu *uiść/uuńś* ‘wyjść, odejść’, *(u)uχozić* ‘wychodzić, odchodzić’, *uieχać* ‘wyjechać, odjechać’, *uujiźać/uięźać* ‘wyjeżdżać, odjeżdżać’⁷. Równocześnie w znaczeniu nie ściśle ablatywnym, jak w języku rosyjskim, lecz w bardziej specjalistycznych znaczeniach polskich, sugerujących ideę „uniknięcia” lub „przebycia pewnej odległości”, przedrostek *u-* w formacjach od tych rdzeni nie jest badanym odmianom wcale znany⁸. Czy należy upatrywać tu kalkowanie strukturalne (słowotwórcze) rosyjskich formacji czasownikowych, czy też można poprzestać na stwierdzeniu zwykłego podstawiania w tych przypadkach rosyjskiego przedrostka, w wyniku czego powstają hybrydy językowe?

Formacji, w których zachodzi podstawianie rosyjskiego przedrostka, o ile formalnie jest on identyczny z rodzimym, jak się wydaje, nie sposób potraktować nawet jak adaptowanych zapożyczeń, chyba że uzupełnimy listę możliwych typów adaptowania podaną w opracowaniu Ananiewej (Ананьева 2013, 474–475) o adaptację czysto semantyczną. Chodzi tu jedynie o zapożyczenie morfemu, który zrównywany jest z morfemem własnym, a nie o „przeliczenie” i tym bardziej o „przetłumaczenie” z języka rosyjskiego na dialekt docelowy z zachowaniem w nim kopiowanej wewnętrznej formy wyrazu obcojęzycznego (rosyjskiego), co zgodnie z poglądem sięgającym XIX w., podzielanym również przez badaczy współczesnych, uznaje się za niezbędną cechę dystyngtywną kalk strukturalnych. Mechanizm powstawania takich formacji można przedstawić na przykładzie jednego szeregu czasowników, poświadczonych w ZSP i WSP, następująco:

wyjściowy cz. bezprzedrostkowy	przedrostek	przedrostkowy cz. dokonany: własny/hybryda	ros.	przedrostkowy. cz. niedokonany: własny/hybryda	ros.
iść	<i>pśyⁱ- / pśy-</i>	<i>pśyⁱ-iść / pśy-ńś</i>	<i>npuïmu</i>	<i>pśyⁱ(pśy)-χozić</i>	<i>npuxoдитъ</i>
	(< <i>od-</i> lub <i>vy-</i>)				
		<i>u-iść / uu-ńś</i>	← <i>y-ïmu</i>	<i>(u)u-χozić</i>	← <i>y-xoдитъ</i>
		↑ <i>(u)u-paść</i> (własny wzór przedrostkowy)		↑ <i>ućekać</i> (własny wzór nieprzedrostkowy)	

[...] *mama pom'erua i mi rościłi* ‘ośmioro dzieci było w rodzinie, mama zmarła i my dorastaliśmy (sami)’ oraz z przedrostkiem *żeći podrościłi* ‘dzieci podrosły’.

⁷ Por. również odpowiednik rosyjskiego czasownika *везму* ‘odwieźć’: *do bol'nicy potym już uuv'ežli* ‘do szpitala go potem już odwieźli’ (WSP), *zara pogružim i nazat užežim* ‘zaraz załadujemy i odwieziemy z powrotem’ (ZSP).

⁸ Przy tym w obu analizowanych odmianach zachowany jest znaczeniowo, a pod względem diachronicznym także strukturalnie analogiczny czasownik *(u)ućekać*. Oczywiście, są tu również rodzime czasowniki z synchronicznie wyodrębniającym się przedrostkiem *u-*, np. *upaść*.

Do tej grupy formacji należą wszystkie wymienione czasowniki ruchu z przedrostkiem *u-* w ZSP i WSP (gdzie zresztą przedrostek, uzyskujący protetyczne *u-*, jest jednak fonetycznie adaptowany). Przy tym w ZSP sporadycznie notuje się czasowniki ruchu z przedrostkiem rodzimym *od-* lub *vy-* o znaczeniu ściśle ablatywnym, w odróżnieniu od ros. *om-* i *вы-*: *žéчи взр'ослыи / двоје одесуо јус / ше́ позеһи́и; буото так'е / тера хо́ц дрог'и зроб'или / а пр'ензеј то не биуо же там ніц / там не выјаде́с не псыјаде́с*. Wprawdzie w ostatniej wypowiedzi podkreślony czasownik można uznać również za adaptowane zapożyczenie z rosyjskiego: *не выедеушь*.

Gdyby udało się dowieść, że w strukturze czasowników ruchu w badanych odmianach nie jest kopiowany jedynie rosyjski przedrostek ablatywny *y-*, formalnie zgodny z *u-* rodzimym (przy zatarciu istotnych dla języka ogólnopolskiego elementów jego znaczenia), tylko cały system semantycznie bliskich przedrostków rosyjskich (*y-ümu*, *вы-ümu*, *омо-ümu* itd.) z ich specyfiką znaczeniową, który wypiera dawny system homonimicznych przedrostków rodzimych o pierwotnie innej dystrybucji semantycznej (*u-і́ść*, *vy-і́ść*, *ode-і́ść...*), to wtedy chyba można byłoby mówić o „tłumaczeniu”, a zatem też o kalkowaniu strukturalnym lub pewnej jego fazie. Materiał eksplorowanych gwar jednak nie daje podstaw do tak daleko idących wniosków.

Wróćmy teraz do czasowników *ub'erać* (*чл'ep*) w WSP i *ubžerać* (*чл'ep*) w ZSP. Z jednej strony, też tu można byłoby dopatrywać się zwykłego podstawiania przedrostka rosyjskiego zamiast rodzimego *z-*, który występuje w ogólnopolskim czasowniku *zbierać*. Z drugiej strony, nie jest wykluczone, że w tym przypadku chodzi o kopiowanie wewnętrznej formy odwzorowywanego czasownika rosyjskiego, o przyswojenie jego więzi semantycznej z prototypową wizją „brania” i „u-suwania” plodów rolnych⁹. Przypuszczając, że dla użytkowników WSP i ZSP motywacja ta pozostaje przejrzysta, wykorzystanie przez nich rodzimych odpowiedników części składowych wzoru rosyjskiego uznać można za „tłumaczenie”, a powstające w taki sposób dialektalne czasowniki polskie za kalki słowotwórcze. Jednakże zdaje się być nieprzypadkowe utrwalone używanie tych formacji w badanych gwarach w kolokacji z członem rzeczownikowym będącym kalką semantyczną z języka rosyjskiego. To, oczywiście, trzeba będzie uwzględnić, formułując wnioski końcowe.

W wielu czasownikach przedrostek rosyjski nie jest w pełni zgodny z rodzimym, tylko spolszczony na podstawie prawidłowych korespondencji: np. przedrostki *nepe-/npe-* oraz *npo-* przekształcane są w *pše-/pše-*, *paз-/pac-* w *roz-/ros-*, *co-* w *ze-* itd. Przeanalizujmy tu jeden taki, dosyć typowy czasownik, występujący w ZSP:

- 6) *mama // а пše co јим роскаста / ја вам пše- / вас пše- // но пšebžijaj* ‘mamo, oto o czym im opowiedzcie... ja wam... was... – no przerwij!’

Pomimo że użyte w pierwszej wypowiedzi czasownik *roskazać* i przyimek *pše* (*co*) mają etymologicznie powiązania z odpowiednimi wyrazami ogólnopolskimi (w drugim przypadku porównywalny jest przyimek w zwrocie *prze Bóg!* itp.), z punktu widzenia synchronicznego są to niewątpliwie adaptowane rusycyzmy (\approx ros. *расказа́ете*, pot. *npo что* ‘o czym’). Czy można tak samo zinterpretować czasownik *pšebžijac*

⁹ Możliwe, że w retrospekcji historycznej w formacjach tych odbija się jeszcze pierwotne znaczenie rdzenia **byr-/ber-/bir-* ‘nieść’ (tj. ros. *y-братъ* = *y-несути*, natomiast *co-братъ* i pol. *ze-brac* = *z-nieść* w jedno miejsce).

w rozkazniku (\approx ros. *непребивать* z biernikiem)? Wahanie użytkowniczkki pomiędzy biernikiem a celownikiem zdaje się wskazywać na to, że ogólnopolski czasownik *prze-rywać* jest przez nią wciąż pamiętany, ale słabo. Przedrostek *pše-* również może stanowić residuum czasownika ogólnopolskiego, albo jest „przeliczony” z rosyjskiego *непе-*. Jeżeli zaś chodzi o rdzeń z formantami występującymi po nim, to nie jest wykluczone, że też tu odwzorowywana jest wewnętrzna forma czasownika rosyjskiego, która pozostaje przejrzysta dla użytkowniczkki ZSP (‘przezywać jakoby uderzeniem/biciem’); wtedy wykorzystanie własnego odpowiednika rdzenia rosyjskiego czasownika niedokonanego *-бивать* byłoby semantycznie uzasadnione, toteż mielibyśmy do czynienia nie z adaptowaną pożyczką, ale z kalką strukturalną.

W eksplorowanych gwarach czasami spotyka się również w pełni bezsporne przypadki kalkowania strukturalnego, tj. tworzenia nowych jednostek leksykalnych według wzoru rosyjskiego na podstawie semantyki korespondujących morfemów o odmiennym brzmieniu. Jako przykłady takich kalk mogą służyć zanotowane w wypowiedziach użytkowniczek WSP (7) i ZSP (8–9) formacje czasownikowe z przedrostkami, odpowiadającymi ros. *на-*, *раз-* i *вы-*, od rodzimego rdzenia, poprzez który oddaje się rdzeń rosyjski *-говор-* w pierwszym oraz *-мау-* (wariant morfemu *-мачк-*) w pozostałych przypadkach:

- 7) *tylem ěi dužo namuv'ija* ‘nagadałam’ (wg ros. *наговорила*);
- 8) *u na_safχoz buu dobrī [...] a tera rozvleklī* ‘mieliśmy dobry sowchoz, a teraz rozciągnęli/rozgrabili (go)’; *fšo razvleklī* ‘wszystko rozciągnęli/rozgrabili’ z „akaniem” rosyjskim w sylabie przed akcentowaną (w obu przypadkach wg wzoru ros. *расмауили*);
- 9) *końmy sańi na gure v'ivloko tud'i* ‘końmi sanie wyciągną tam do góry’ (\approx ros. *вытауят*).

Czasownik rosyjski *мауимь* (zakorzeniony we współczesnym języku ogólnopolskim w brzmieniu *taszczyć*), który jest, oczywiście, znany użytkowniczkom ZSP¹⁰, najprawdopodobniej nie jest odbierany jako „swój”; z tego czy też innego powodu dały one zgodnie pierwszeństwo „tłumaczeniu”: *-мау-* > *-vlek-/vlok-*.

Takie przykłady są jednak bardzo rzadkie. Przeważają przypadki przejściowe, w których niemożliwe jest jednoznaczne rozróżnienie między adaptacją zapożyczeń a kalkowaniem z jednej strony, i niekiedy kalkami strukturalnymi (słowotwórczymi) a semantycznymi z drugiej. Zilustrujmy ostatnią tezę na przykładzie przedrostkowego czasownika dokonanego *pšeprovażić* w ZSP.

Podstawowy czasownik *prowadzić* poświadczony jest w ZSP prawie we wszystkich znaczeniach ogólnopolskich:

- 10) *(ja) iix provaže / fšex kamratkof* ‘prowadzę je, wszystkie koleżanki’; *f'erm'ersk'e χaz'aįstvo jeden vžuu i tak uny to provažo* ‘jeden założył swoją farmę i oni ją prowadzą’; *braťia pr'opov'et' provažo* ‘bracia kazanie prowadzą’; *izucami bukvy / uceńe provažim* ‘uczmy się liter, zajęcia prowadzimy’.

¹⁰ Por. rosyjskie wyrażenie frazeologiczne z adaptowanym rzeczownikiem (lub kalką znaczeniową, powstałą pod wpływem semantyki ros. *зпоб* ‘trumna’): *ja starsa / grub za tob'oj t'ašćica* ‘jestem najstarsza – trumna za tobą (= mną) sie wlecze’ w znaczeniu ‘śmierć jest blisko’.

Utworzony od niego czasownik z przedrostkiem *pše-* (albo *pře-*) może mieć również znaczenie ogólnopolskie, jak w przykładach 11 i 12 poniżej, ale pod wpływem semantyki rosyjskich czasowników *проводить* i *провести* nabywa także innych znaczeń, m.in. ‘urządzić pożegnanie’ (13) oraz ‘spędzić jakiś czas’ (14):

- 11) *tedi ja iix pšeprovaže i uhi s'ixotvor"eniije požežo* ‘i tak je przeprowadzę, i one wierszyk powiedzą’;
- 12) *tedi mi jeχ v nocy do poūovy drog'i pšeprovažim* ‘i tak ich w nocy do połowy drogi przeprowadzimy’ (= odprowadzimy);
- 13) *družno mi z nimi pšezili / fšex iy dobre pšeprovažili* ‘przyjaźnie żyliśmy z nimi i pożegnaliśmy się ze wszystkimi jak należy’¹¹;
- 14) *lad žešeńc dostańe / svoje mūode lata pšeprovaži v dobrym hejscu* ‘z dziesięć lat dostanie i spędzi swoje młode lata w dobrym miejscu’ (= w więzieniu).

Powstanie tych znaczeń bezsprzecznie odnieść trzeba do sfery kalkowania semantycznego, jednakże ten sam czasownik występuje w ZSP również w znaczeniu ‘przetłumaczyć’ (wg wzoru ros. *перевести*):

- 15) *ne mog'e pšeprovažić ċi z rusk'ego na polsk'i* ‘nie mogę przetłumaczyć ci z rosyjskiego na polski’.

W tym przypadku użycie przedrostka *pše-* może być uznane za rezultat transformacji rosyjskiego przedrostka *nepe-*, zaś pierwiastek *provaž-* jest de facto tłumaczeniem czasownika *vesti*, a więc mamy tu do czynienia z kalkowaniem strukturalnym.

Obiektywnie istniejącą nieostrość granic między adaptowanymi zapożyczeniami a kalkami, zarówno strukturalnymi, jak też semantycznymi, często notowany synkretyzm oraz wzajemne przenikanie się tych zjawisk można, jak się wydaje, adekwatnie opisać, wprowadzając pojęcie „kalk kolokacyjnych”. Jeśli mowa o formacjach czasownikowych, co do których nasuwa się przypuszczenie, że to kalki semantyczne, przyjrzyjmy się następującym przykładom z ZSP:

- 16) *jeχ še ušońc na stoūek to brag bi χto podńus / nog'i bolo* ‘jeśli chcę usiąść na stółek, to trzeba, żeby (mnie) ktoś podniósł, (bo) nogi bolą’ (ros. ... надо, чтобы кто-то поднял);
- 17) *tedi cel'ine podńešli / tutaj tak'i urož'aj buū* ‘wtedy ugor zorali, i był taki urodzaj!’ (wg ros. целину подняли);
- 18) *pojeχaju jeġo vnuk v G'ermańije / dokumenty podńus i pšyjeχaju* ‘jego wnuk pojechał do Niemiec, odnalazł dokumenty i przyjechał (z powrotem)’; por. to samo znaczenie czasownika niedokonanego *i to bi ne znałi jeġ bi ne v G'ermańije co ujezžali / to dokumenty podnošo* ‘a i tego nie wiedzielibyśmy bez tych, co wyjechali do Niemiec, to oni odnajdują dokumenty’ (wg ros. документы поднял / поднимают).

Z jednej strony, można byłoby poprzestać na stwierdzeniu tego, że mamy tu do czynienia z rozwojem podstawowego znaczenia czasownika *podnieść*, które występuje w przykładzie 16, pod wpływem jego rosyjskiego odpowiednika *поднять*. Do tego w przypadku 17 daje pewne podstawy struktura semantyczna czasownika polskiego

¹¹ W analogicznym znaczeniu w ZSP używany jest również czasownik niedokonany *pšeprovažac*, np. *pšeprovažali mi jeχ / pšeprašali* (< ros. *прощались*) ‘urządziliśmy im pożegnanie, żegnaliśmy się’.

(por. *podnieść gospodarstwo* itp.), zaś przesunięcie wyjściowego znaczenia ‘umieścić/umieszczać coś wyżej’ w kierunku wtórnego ‘odnaleźć/odnajdywać’ (dokumenty itp., pierwotnie chyba miano na myśli: zagrzebane w stosie papierów, w celu umieszczenia ich na górze) jest specyficznie rosyjskie. Równocześnie zwraca uwagę, że w przykładach 17 i 18 wyspowa gwara polska właściwie odwzorowuje kolokacje rosyjskie o wysokim stopniu łączliwości składników: *поднять целину, поднять/поднимать документы*. Czy nie chodzi tu raczej o kopiowanie dwuczłonowych wyrażen rosyjskich, to jest kalki kolokacyjne, niż o kalki semantyczne?

Wracając raz jeszcze do połączeń *χ'lep ub'erać / χ'lep ubžerać* w WSP i ZSP, zadajmy sobie analogiczne pytanie, czy warto odrębnie interpretować występujące tu rzeczowniki jako kalki semantyczne, natomiast czasowniki jako potencjalne kalki strukturalne lub adaptowane zapożyczenia. Czy nie należałoby raczej traktować tych połączeń jako kalk dość ustabilizowanej kolokacji rosyjskiej *убирать хлеб* (oczywiście, niewykluczającej pewnej wariantowości składnika rzeczownikowego)?

Kopiuwana przez użytkowników eksplorowanych dialektów kolokacja niekiedy nie jest ogólnorosyjska, ale regionalna (gwarowa). Tak czasownik CB *ubrać* w ZSP notuje się, z jednej strony, w połączeniu z zapożyczoną nazwą rosyjską lnicznika albo lnianki (*rižik jek ubrałi [...] masyo robžili* ‘jak lniankę zebrali, to robili olej’), z drugiej zaś, w wypowiedzi *r'eš'ili Jenis'ej ženksy zrobzić i to d'er'evne zatopšić [...] i ubrałi te d'er'evne* ‘postanowili rozszerzyć Jenisej i zalać tę wioskę, to ją usunęli’. Podobną kolokację, nieco niezwykłą w języku ogólnorosyjskim, znajdujemy w wypowiedzi dialektalnej, przytoczonej w wielotomowym słowniku ludowych gwar rosyjskich wśród przykładów użycia czasowników *убирать/убрать* w podstawowym znaczeniu ‘перемещать на другое место’: *убирать будут деревню с низких-то местов* ‘usuwać będą wioskę z nizinnych miejsc’ (СПНГ 46, 121).

Kalki kolokacyjne stykają się z kalkami frazeologicznymi. W szerokim rozumieniu już połączenia typu ros. *убирать хлеб* i ich kalki w badanych gwarach można byłoby odnieść do sfery frazeologii. Jeśli jednak będziemy uważać za niezbędne cechy frazeologizmów niezmienny skład leksykalny oraz znaczenie idiomatyczne, to wśród ścisłych kalk frazeologicznych znajdują się takie jak *lata svoje b'orom* ‘czas robi swoje’ wg ros. *годы берут своё* w WSP (Дорошко 2016, 70). Spotyka się zresztą także niedokładne kalki frazeologiczne, w których jedna lub druga zasada jest naruszona, por.:

- 19) w WSP *inni to by sob'e rence zažožyli* ‘odebrali by sobie życie’ (tamże, wg ros. *наложитъ на себя руки*) z zastąpieniem rosyjskiego czasownika z przedrostkiem *на-*, „zdublowanym” przez przyimek z biernikiem zaimka zwrotnego, innym związkiem, prawdopodobnie przez analogię z pol. *złożyć sobie* (coś);
- 20) w ZSP *u m'eń'a serce še obervaço / ja jade do domu* ‘serce mi zamarło: ja jadę do domu’ wg ros. *у меня сердце оборвалось* z przesunięciem znaczenia frazeologizmu rosyjskiego, który normalnie sugeruje odczuwanie lęku, trwogi (tu, przeciwnie, radości).

Szczegółowa analiza ścisłych kalk frazeologicznych z języka rosyjskiego, występujących w badanych gwarach, nie jest jednak celem niniejszego artykułu.

Materiał wyspowych odmian polskich na terenie Rosji pozwala zatem na wyodrębnienie w ich składzie leksykalnym zarówno semantycznych, jak i strukturalnych kalk z języka rosyjskiego. Tym niemniej istnieje obszerna strefa przejściowa na styku kalkowania strukturalnego i adaptacji zapożyczeń, w której należy rozróżniać:

- formacje hybrydalne, w których występuje zapożyczony z języka rosyjskiego morfem afiksalny (przedrostek), formalnie – ale nie semantycznie – zgodny z obecnym w danej odmianie morfemem;
- formacje, w których rosyjski przedrostek i/lub rdzeń z formantami występującymi po rdzeniu jest przekształcony (spolszczony) na podstawie prawidłowych korespondencji między językiem-dawcą a dialektem-odbiorcą, co może oznaczać, że wyraz rosyjski jest bądź po prostu „przeliczony” fonetycznie i morfologicznie, bądź „przetłumaczony” cząstka po cząstce, czyli zachodzi kalkowanie strukturalne (przyjmując, że użytkownicy dialektu kopiują wewnętrzną formę wzoru rosyjskiego);
- przykłady tworzenia przez użytkowników dialektu nowych jednostek leksykalnych według rosyjskiego wzoru na podstawie semantyki korespondujących morfemów o odmiennym brzmieniu, tj. bezsporne kalki strukturalne.

Równocześnie utrwalone używanie wielu kalk i/lub adaptowanych zapożyczeń w określonych kolokacjach sugeruje wprowadzenie w celu adekwatnego opisu takich zjawisk obocznego pojęcia kalk kolokacyjnych. Nie oznacza to rezygnacji z idei wyodrębnienia kalk semantycznych i strukturalnych: przy pomocy tego pojęcia wskazujemy tylko sposób pokonania trudności, które powstają na tej drodze. Uwzględniamy również to, że „czystych” kalk, które całkowicie spełniają rygorystyczne kryteria selekcji, w badanych gwarach udaje się wykryć bardzo mało. To jednak jest sprzeczne z empirycznym poczuciem stałej obecności rosyjskiego żywiołu leksykalno-semantycznego w mowie wszystkich współczesnych użytkowników tych odmian. Biorąc pod uwagę jednostki dłuższe niż słowo, można, jak się wydaje, przełamać ten dysonans.

Literatura

Mitrenga-Ulitina S. (2015), *Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii*, Lublin.

Obara J. (1989), *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław.

Słownik polszczyzny XVI wieku, edycja internetowa: <https://spxvi.edu.pl>.

Stupiński E. (2009), *Poliszczyna okolic Krasnojarska*, rozprawa doktorska, Łódź (rękopis).

Ананьева Н.Е. [Ananewa N.E.] (2013), *Типология польских говоров Сибири и результаты их контактов с русским идиомом [Topologia polskikh govorov Sibiri i rezultaty ikh kontaktov s russkim idiomot]*, [w]: *Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Минск, 2013 г. Доклады российской делегации [Slavianskoe iazykoznanie. XV Mezhdunarodnyĭ sezd slavistov. Minsk, 2013],* ред. А.М. Молдован, С. М. Толстая [A.M. Moldovan, S.M. Tolstaia], Москва, s. 467–478.

Грот Я.К. [Grot I.Ā.K.] (1899), *Труды II. Филологические разыскания 1852–1892 [Trudy II. Filologicheskie razyskaniĭ]*, Санкт-Петербург.

- Дорошко Э. [Doroshko È.] (2016), *Явление калькирования в польском говоре жителей деревни Вершина в Сибири* [*Yavlenie kalkirovaniia v polskom govore zhitelei derevni Vershina v Sibiri*], „Emigrantologia Słowian” 2, s. 63–75.
- Егоров И.М. [Egorov I.M.] (2016), *Польский переселенческий говор в Республике Хакасия и в Красноярском крае РФ (фонетика, морфология имени существительного и глагола)* [*Polskii pereselencheskii govor v Respublike Khakasiia v Krasnoiarskom krae RF (fonetika, morfologia imeni sushchestvitelnogo i glagola)*], выпускная квалификационная работа [vypusknaiia kvalifikatsionnaia rabota], Москва (rekoris).
- Крысин Л.П. [Krysin L.P.] (1968), *Иноязычные слова в современном русском языке* [*Inoiazыchnye slova v sovremennom russkom iazyke*], Москва.
- СРНГ 46, *Словарь русских народных говоров* [*Slovar russkikh narodnykh govorov*], гл. ред. Ф.Ф. Сороколетов [F.F. Sorokoletov], Санкт-Петербург, 2013.